

ELS ESTUDIANTS DE MEDICINA DE PUERTO RICO A BARCELONA EN EL SIGLE XIX I EL DESENVOLUPAMENT DE LA LITERATURA BORINQUENYA

Jacint Corbella

Es un fet relativament poc conegut que alguns estudiants de medicina i de dret de la universitat de Barcelona, a la dècada dels anys quaranta del segle XIX, van tenir un paper bàsic en el desenvolupament de la literatura de Puerto Rico. L'illa, descoberta ja en el segon viatge de Colom, el 19 de novembre de l'any 1493, havia tingut un desenvolupament cultural lent, molt per sota del d'altres zones colonitzades pels espanyols. Així no hi hagué impremta pròpia fins ja començat el segle XIX, sembla que l'any 1806, i en tot cas no abans de 1803 (1).

En aquest context era impossible que es publiquessin llibres d'autors locals a l'illa, i era difícil que ho fessin fora. Així la literatura pròpia de Puerto Rico, en llengua espanyola, fou de fet inexistent fins el segle XIX.

Els motors de la cultura en aquest cas van ser un conjunt de nois joves, que eren estudiants de medicina i de dret. Com que tampoc hi havia cap universitat a l'illa havien d'estudiar fora. Alguns d'ells ho feren a Barcelona, sigui per raons de nissaga familiar, de preu, comunicació o altres. Es curiós que estudiar a Cuba, que era una illa relativament propera, representava "gastos mucho mayores en igualdad de circunstancias" que no pas a la península (2). El nombre d'estudiants d'origen portorriqueny a Barcelona no fou excessiu, però sí que alguns foren molt actius.

Encara que es coneix algun precedent, relativament petit, s'accepta que la literatura pròpia de Puerto Rico comença de fet l'any 1843 amb la publicació d'un llibre que tenia poc més de cent pàgines. El seu títol és "**Aguinaldo Puertorriqueño**", amb diversos treballs, en prosa i en vers, fets per autors que havien nascut alguns a l'illa i altres a la península. El llibre fou imprès a San Juan, la capital de l'illa, aleshores una ciutat petita, per una impremta de la qual el nom ja assenyala el seu origen català: Gimbernat i Dalmau. Es doncs una obra col·lectiva (3).

La segona obra col·lectiva, feta aquesta vegada per persones que havien nascut, totes elles a l'illa, és l'"**Album Puertorriqueño**". Es va publicar a Barcelona l'any 1844. Es un llibre de versos que aplega un conjunt de 53 poesies, fetes per cinc autors diferents. Tots ells eren estudiants de la universitat de Barcelona.

Tres eren estudiants de medicina: Manuel Alonso, Francisco Vassallo i Juan Francisco Vidarte. Els altres dos estudiaven dret: Pablo Sáez i Santiago Vidarte. Es doncs un conjunt homogeni d'autors: joves, estudiants, amics, residents fora de l'illa. El tres primers, els estudiants de medicina, són autors de 34 dels 53 poemes. Com assenyala Salvador Arana "Aquesta és la contribució dels metges de Puerto Rico en el naixement de la poesia del seu país".

L'any 1846 va sortir un segon "Aguinaldo Puertorriqueño". I el mateix any 1846 es va publicar a Barcelona el "**Cancionero de Borinquén**" a la impremta de Martí Carlé. Aquesta és la segona obra feta de manera exclusiva per autors nascuts a l'illa. Són els mateixos cinc d'abans a més de Ramón E. Carpegna, que fou autor de dos poemes (4). En total el llibre en tenia quaranta.

I encara cal assenyalar que poc més tard, el 1849, un d'aquells cinc estudiants, Manuel Alonso, va publicar, també a Barcelona, una obra que es considera que és la més important en aquest període inicial de la literatura pròpia de Puerto Rico: "**El Gíbaro**". S'ha dit d'ella que "salvando las distancias El Gíbaro es nuestro Poema del Cid y nuestro Martín Fierro".

Aquests són els fets. Entre les cinc obres més importants del període de naixement de la literatura de Puerto Rico, abans de 1850, tres es van publicar a Barcelona i són l'obra de joves que vivien temporalment en aquesta ciutat per raons d'estudi. L'illa estava encara sota el règim colonial espanyol. Espanya havia perdut el domini del continent en el primer quart del segle XIX, però conservava uns residus insulars que es van independitzar després d'una revolució llarga a Cuba, i d'una guerra curta amb els Estats Units, el 1898.

En el segle XIX les relacions entre Catalunya i els dominis espanyols a les Antilles eren molt intenses. Abans ho havien estat poc perquè el comerç entre Catalunya i Amèrica fou impedit o dificultat durant més de dos segles. Però en el segle XIX els intercanvis eren abundants (5). Pel que fa als estudis la manca d'universitat a Puerto Rico empenyia la joventut a emigrar, si més no amb caràcter transitori, i alguns van arribar a Catalunya. Ara analitzarem qui eren aquests autors: tres estudiants de medicina i dos de dret.

L'obra de Manuel Alonso Pacheco

Manuel Antonio Alonso Pacheco fou el més important, la personalitat literàriament més marcada entre aquest grup d'estudiants barcelonins. Va néixer a Caguas el 6 d'octubre de 1823, tot i que les informacions que hem trobat no sempre coincideixen en l'exactitud de les dades (6). Va morir a San Juan el 4 de novembre de 1889 quan tenia 66 anys (7).

Va estudiar medicina a Barcelona en els anys en que es va produir la transformació del Col·legi de Cirurgia en Facultat de Medicina. Podem dir que va començar com a alumne del Col·legi de Cirurgia i va acabar com alumne de la Universitat de Barcelona. El Col·legi oficialment havia estat dissolt, de fet s'havia transformat en Facultat de Ciències Mèdiques i integrat a la Universitat. La facultat estava en el vell edifici del carrer del Carme, la que n'hem dit "Facultat vella": avui és la seu de l'Acadèmia de Medicina de Catalunya. Va obtenir el grau de Batxiller en Medicina i Cirurgia el 14 de juny de 1847 (8).

En aquests anys d'estada a Catalunya va tenir un paper decisiu d'impulsor a l'Album de 1844, en el qual hi té dotze composicions. En el Cancionero de Borinquén, de 1846, n'hi té deu. I encara, ja graduat, el 1849, va publicar El Gíbaro. Aquest llibre en referències i edicions modernes l'hem vist com "El Jíbaro", canviant la "g" inicial en "j".

Poc després d'obtenir la llicenciatura va tornar al seu país i va exercir a Caguas, el seu poble. Més tard ho va fer al barri de Cangrejos, entre Santurce i San Juan. L'obra va tenir alguna dificultat. Ho explicà Salvador Brau, historiador eminent de Puerto Rico, en el pròleg de l'edició de 1884.

Alonso va marxar cap a Puerto Rico l'any 1849 quan el llibre encara no estava acabat d'imprimir. L'editor es va encarregar d'enviar-lo quan l'obra estigués llesta, però el fet és que no arribava. Es va malfiar de l'impressor, pensant que no l'havia enviat, quan va saber que el llibre ja era a l'illa però que tenia dificultat amb la censura. Hi va haver d'intervenir el bisbe perquè tant el governador, com el delegat d'hisenda --a efectes d'impostos-- donessin llum verda.

La cosa no fou senzilla: ens diu Manrique: "Vencidos los más difíciles obstáculos que pudo anteponerle la censura colonial, casi milagrosamente se salvó, en 1849, este libro que para nuestras letras viene a llamarse clarinada de pleno amanecer" (9). Va tenir un bon èxit i, encara en vida de l'autor, això sí al cap de 35 anys, es va fer una segona edició ampliada; la tercera és de 1949; N'hi ha una de 1992 (10). El propi autor en algun lloc s'autodenomina "El Jíbaro de Caguas".

El llibre té la seva intenció, i ho assenyala el propi autor: "...publicar una memoria en la que se viera claramente la falta de armonía que reina entre los

estudios hechos en aquella isla y los de la península, para evitar a los padres de familia y a la juventud estudiosa tropiezos y sinsabores que una triste experiencia me había hecho conocer... ..era preciso elegir formas que diesen un exterior no muy desagradable al desengaño... idea de escribir una colección de artículos de costumbres entre los cuales pudiera figurar uno relativo a la enseñanza (11).

El llibre està dividit en escenes, a l'estil dels escrits de costums. Està escrit part en prosa, part en vers. Fa servir el llenguatge propi de la població rural i interior de l'illa, adaptant l'ortografia a la manera real de parlar. Les diferències amb la grafia oficial són molt marcades. Una de les escenes més conegudes, és "Un casamiento gíbaro", que és en vers (12).

Sobre els problemes de l'ensenyament són prou interessants l'escena III "Reflexiones sobre instrucción pública. A los padres de familia" i XIV "Un desengaño" (13). Referint-se als estudis de dret o de medicina explica que quan arriben a la península, amb la documentació dels estudis previs que han fet a l'illa, es trobem amb que "El secretario los examina y a a cada párrafo, a cada punto, a cada frase menea la cabeza de un modo harto significativo para el pretendiente: porqué en él puede comprenderse la respuesta que a mí dieron el día de aquél primer fallo. 'No hay americano que traiga sus papeles en regla y que haya estudiado todo lo que previene el plan de estudios. Usted no puede graduarse'" (14). Com podem veure de buròcrates amb ànim de dictadors i sentenciadors n'hi ha hagut sempre. I segueix: "Entre unos y otros pasa un joven los peores días de su carrera, hasta que por quitárselo de encima, o por compasión, le admiten el primer año de la facultad que quiere cursar". El costum seguí i a vegades les coses no acabaven tan bé (15).

Les dades que hem trobat sobre Pacheco no són sempre iguals. En algun lloc es diu que va estar a Galícia i a Madrid. En tot cas sembla que l'any 1871 ja el trobem a San Juan com a director de la beneficència municipal. Ho va ser fins a la seva mort. Va treballar també en el camp de la psiquiatria i se'l considera com un dels primers psiquiatres de l'illa. Arana el qualifica com "uno de los puntales de nuestra literatura" (16).

Francisco Vassallo Cabrera.

Es el segon estudiant de medicina que va intervenir en l'"Album Puertorriqueño". Havia nascut a San Juan el 19 de novembre de 1823 (17). El seu pare, Francisco Vasallo Forés, era un lletraferit. Havia nascut a la península, però ja havia col·laborat en l'Aguinaldo. El fill va estudiar a Barcelona i un any a París, el 1847. Després féu de metge a l'illa. Alonso li dedica l'escena XIII del Jíbaro (que en té 21), en vers, contestant un escrit de Vassallo, imprès al Cancionero de Borinquén (18).

Vassallo és considerat més aviat com un poeta festiu. Es va dir d'ell que era sempre una nota alegre, "el joven bardo pequeñito, cuco y epigramático". Després es va dedicar quasi únicament a la medicina i va deixar els versos. Diu Coll: "desapareció por entonces el poeta, dormitó la musa y surgió el hijo de Hipócrates". Sàbem que va treballar a l'Hospital Militar, a la Beneficència i a la Sanitat Pública i que "tuvo aceptación y popularidad en su carrera" (19). No se l'inclou dins del corrent romàntic del grup, tan clar en altres joves autors.

Malgrat tot alguna cosa va escriure, més aviat poc. Coll parla de "la musa alegre y juguetona" de Vassallo i va fer una composició, la "Clínica Jíbara" "que tiene el sabor de la jerga de nuestros campesinos... de género naturalista puro". Sabem també que mentres estava a Barcelona va escriure "una novelita titulada 'Amor y generosidad'". Hi ha, encara, una obra petita, en prosa, "Para la daga, la bala" en la qual utilitza només una vocal, la "a". Va morir l'any 1867, jove encara quan no havia fet els 45 anys (20).

Els germans Vidarte

* El tercer estudiant de medicina és **Juan Bautista Vidarte**. Era una mica més jove. Havia nascut el 6 de maig de 1826, sembla que a Yabucoa. Va publicar onze composicions a l'Album i cinc al Cancionero. Estava aquí amb el seu germà, José Santiago, que era dos anys més petit i va morir a Barcelona. Manrique assenyala "Juan Vidarte, otro albumista, intenta un Poema a Puerto Rico" (21).

* Més conegut és aquest germà petit, **José Santiago Vidarte**, que és considerat com un gran poeta truncat per una mort prematura. Havia nascut a Yabucoa el 25 de juliol de 1828 i va morir a Barcelona l'any 1848, per una tuberculosi. Els seus cognoms reals eren "Rodríguez Cintrón", però fou afillat per la família Vidarte, que el va criar i va prendre aquest cognom (22). Va arribar a Barcelona el 1842, quan només tenia catorze anys, per estudiar dret. Alonso Pachecho diu d'ell, a l'escena IX del Jíbaro, que li dedica: "Don Santiago Vidarte, casi niño todavía, ha merecido con justicia el título de primer poeta puertorriqueño... En dos épocas pueden dividirse las poesías de Vidarte: entre ellas no media más que el corto espacio de dos años y sin embargo, ¡cuánta diferencia, cuán inmensa la distancia que separa una de otra!" (23).

Va publicar onze poemes a l'Album i sis al Cancionero. Romero i Ñeco assenyalen, referint-se a aquest últim: que "Insomnio" és "la mejor creación del tomo y su mejor poema" (24). Aquest poema és posat el primer, si més no cronològicament, a l'antologia de Cants a Puerto Rico dels segles XIX i XX, recollida per Hernández Aquino (25). També és l'únic poema recollit de tot aquest grup inicial que ara comentem.

L'obra de Pablo Sáez

L'últim poeta d'aquest "grupo criollo", com foren coneguts també, és **Pablo Sáez y Aldao**, que a Barcelona era estudiant de dret. Havia nascut a San Juan el 26 de maig de 1827 i va morir l'any 1879. Alonso li dedica una escena, la XVIII, del *Gíbaro*, curta i en vers. Són unes "Seguidillas" escrites en castellà normal, no en la llengua dels habitants de l'interior. De manera irònica diu: "Verás que seguidillas/ amigo Pablo/ que peor no las canta/ ni el mismo diablo". També li dedica l'escena XX, que és un sonet molt conegut: "El Puertorriqueño". Es considera un sonet clàssic, definint l'essència de l'habitant de Puerto Rico. Això és el que Sáez rebé d'Alonso en les seves cites del *Jíbaro* (26).

Sáez sembla que no va escriure gaire. Té un estil romàntic. Manrique recorda el seu "Adiós al ruseñor", en l'estil d'Espronceda. També Alonso adoptava en part aquest estil, així en alguns versos que recorden "La Canción del Pirata" (27). I segueix: "la contrapartida antirromántica corre a cargo de Francisco Vasallo". Coll y Toste també marca aquest sentit: "En su composición 'El Poeta' es un cantor romántico, trillando las huellas pintorescas de Zorrilla". Més enllà diu que "vuelve a surgir el romántico cantor byroniano". Potser el més conegut és el sonet que defineix a la dona de Puerto Rico, que Coll reproduceix (28).

La seva activitat com a poeta fou un interès de joventut. Després la deu es va estroncar. A començaments del 1851 es va incorporar al Col·legi d'advocats i va fer una bona carrera professional, essent-ne degà. Diu Coll: "no volvi6 a pulsar la lira y abandon6 por completo la musa por las luchas el foro". Féu política local, fou diputat provincial el 1871 i vice-president de la diputació el 1873, l'any de la Primera República. Estava en el Partit Lliberal Reformista. La reacció colonialista de 1874 tallant el començament de llibertat que s'havia albirat féu que Sáez es retirés de la vida pública. Va morir el 1879, quan passava poc dels cinquanta.

Visió de conjunt

Aquesta és l'obra de cinc joves poetes estudiants a Barcelona, lluny del seu país, i amb empena per ajudar al creixement d'una literatura que aleshores començava. Probablement es degueren animar els uns als altres. Aquí, a Barcelona, hi hagué el clima que els va permetre escriure uns quants poemes, editar-los, aconseguir que tinguessin un cert ressò. Després la vida va fer que el grup es desfés. Un va morir, el que probablement era el de més nivell. D'un altre en sabem poc. Són els dos Vidarte. Els altres tres sabem que van fer una vida professional activa a l'illa. Dos van tenir una activitat política progressista. Però els versos van acabar-se. Tampoc van arribar a massa vells, Vassallo no va arribar als 45 anys; Sáez en va viure pocs més de 50; només Alonso Pacheco va

arribar a una certa vellesa, morint als 66 anys. Barcelona actuà com un nucli aglutinador i els anys que van passar a la seva universitat van ser fèrtils per la literatura de Puerto Rico.

Autors posteriors

Entre els estudiants de Puerto Rico a Barcelona en el segle XIX, mentre es mantenia l'estatus colonial, encara n'hi ha tres més que van tenir una activitat literària important. Són dos estudiants de medicina. José Gualberto Padilla i Cayetano Coll y Toste, i un de dret: Manuel Corchado.

* **José Gualberto Padilla Urbina** va néixer a San Juan el 12 de juliol de 1829 (29). Quan tenia quinze anys, el 1844, va venir a estudiar medicina a Barcelona. Aquí es féu metge i va fer també de periodista, fundant un diari de títol "La esperanza". Va tornar a l'illa el 1858 i exercí com a metge a Arecibo i Vega Baja (30). Era un poeta satíric, tenia una orientació liberal i els caps colonials el van empresonar alguna vegada. Va morir el maig de 1896, poc abans de la guerra hispano-nordamericana. La seva obra poètica és extensa i destaca un inacabat "Canto a Puerto Rico", en octaves reials. Va emprar el pseudònim 'El Caribe'. Manrique el qualifica com "la figura capitana entre todos los neoclásicos del pasado siglo" (31).

* Una mica més jove és **Manuel Corchado y Juarbe**, nascut a La Isabela, el 12 de setembre de 1840. Va estudiar dret a Barcelona, graduant-se el 1861. (32). Exercí com a advocat i va tenir una activitat política important. El 1871 fou diputat a Corts pel districte de Mayagüez. Va actuar en el Partit Republicà Federal. A les eleccions de 1884 el frau va arrabassar-li l'acta de diputat; per defensar els seus drets va anar a Madrid, on morí el 30 de novembre de 1884, quan només tenia quaranta anys. Era contrari a la pena de mort, essent conegut un discurs seu a Barcelona l'any 1870 sobre aquest tema. La seva obra escrita és relativament àmplia. Com a poeta Manrique el situa entre els neoclàssics (33). La seva força oratòria era molt notable. Alguns treballs tenen una orientació social, així "Las barricadas" o "El Trabajo" (34). Era espiritista i va escriure una "Historia de Ultratumba" (1872).

* Fora del corrent literari també podem recordar dos altres estudiants de medicina. Un és **Martín R. Corchado Juarbe**, germà de Manuel i un any més gran (1839-1898). Es va llicenciar com a metge a Barcelona l'any 1874. Aviat va treballar a Ponce; tornà a la península i féu el doctorat a Madrid, amb un treball sobre "Hospitales y hospitalización". S'especialitzà a París fent estudis de bacteriologia i fou un dels iniciadors dels estudis microscòpics de la tuberculosi a l'illa. Autor de "El microbio de la tisis". Fou director de l'Hospital Tricoche de Ponce. (35).

* **Eliseu Font i Guillot** (1856-1923) nasqué a Trujillo Alto; féu estudis a Barcelona i Madrid i es graduà el 1880. Exercí a Mayagüez on fou una personalitat local com a metge i polític, essent alcalde. Autor de "Consideraciones sobre la sífilis" l'any 1889 (36).

* Potser l'últim escriptor important entre els estudiants de medicina de Puerto Rico a Barcelona en el segle XIX fou **Cayetano Coll y Toste**. Dels esmentats és l'únic que era de nissaga catalana per via paterna. Nascut a Arecibo el 1850, estudià medicina a Barcelona on es graduà el 1874. Va fundar l'Hospital de Montserrat, a Arecibo, i en fou el primer director. Va morir a Madrid l'any 1930 (37). La seva obra com escriptor és molt extensa. Potser la més notable és com historiador de Puerto Rico, conservador del patrimoni cultural de l'illa. És clàssic el seu "Repertorio Histórico" i el "Boletín Histórico de Puerto Rico", que arribà als catorze volums. Fou una patum local. També va fer llibres de versos. Va tenir una activitat política important. En els últims temps del domini espanyol fou governador del nord de l'illa, l'any 1897. En el primer temps del domini americà es va encarregar dels assumptes financers.

NOTES

1. Manrique Cabrera, Francisco: "Historia de la Literatura Puertorriqueña" Rio Piedras (Edit. Cultural) 1971. v. el capítol "El nacimiento", pp. 55-106. v.t. pp. 66 i 104, nota 2.

2. Alonso Pacheco, Manuel A: "El Síbaro". Hem consultat l'edició recent: Rio Piedras (Ed. Edil) 1992. p. 67.

3. Manrique, loc. cit. pp. 78-88.

4. Arana Soto, Salvador: "Prontuario literario biográfico puertorriqueño" San Juan (s.i) 1990. p. 78. També és important el llibre d'Arana: "Diccionario de Médicos Puertorriqueños que se han distinguido fuera de la medicina" San Juan, 1963. 350 pp. on hi ha molta informació.

5. Corbella, J: "Influencia americana en la introducción de algunas doctrinas médicas en Cataluña" com. I Congreso Iberoamericano de Historia de la Medicina, San Juan de Puerto Rico, 1992.

6. Coll y Toste, Cayetano: "Puertorriqueños ilustres". Barcelona (Tall. J. Ferrer) 1969. 2ª ed. 1971, v. pp. 96-100. Diu que va néixer el 6.10.1822. v.t. Ribes Tovar, Federico: "Enciclopedia Puertorriqueña Ilustrada" San Juan (Plus Ultra Educ. Publ.) 1970, p. 150. També assenyala l'any 1822.

7. Romero Bravo, Alfredo; Neco Quiñones, Modesto: "Notas biográficas. Citas y pensamientos de puertorriqueños distinguidos". Gurabo (Ed. Jaquemate) 1992, pp. 26-27.

8. Massons Esplugas, J.M. comunicació personal.
9. Manrique Cabrera, loc. cit. p. 89.
10. La primera edició del segle XX, i tercera de l'obra, sembla que no va arribar fins el 1949: Alonso, Manuél A: "El Jibaro" Rio Piedras (Ed. Colegio Hostos) 1949.
11. v. pròleg, edició de 1992, loc.cit. p. 45.
12. "El Jibaro", ed. 1992, p. 70-73.
13. Ibid. pp. 62-69 i 128-138.
14. Ibid. p. 65.
15. Això s'anava repetint amb el temps. Pacheco va poder fer els estudis a Barcelona, dels que van haver de marxar no en sabem gaire. Un cas que va transcendir, bastants anys més tard, és el de Francisco Soca Barreto, que va venir un primer any a Barcelona i va haver de fer la carrera a París. Fou un bon metge a l'Uruguai i va ser vice-president de la República. v. Corbella, J: "La estancia de Francisco Soca Barreto en Barcelona", Asclepio, 1969, 21, pp. 129-134. En canvi altres vegades es posaven menys dificultats, aquest és el cas d'Helena Masseras, la primera noia estudiant de medicina a Barcelona, que quan des de Madrid van preguntar amb quina autorització havia començat els estudis, es va contestar que no n'havien demanat cap.
16. Arana Soto, S. "Prontuario..." loc. cit. p. 13.
17. Coll y Toste, C. loc. cit. nota 6. p. 102.
18. "El Jibaro", ed. 1992. loc. cit. pp. 125-127.
19. Coll y Toste, C. loc. cit. pp. 102-105.
20. Arana, S "Prontuario..." loc. cit. p. 470; Coll y Toste, C. loc. cit. p. 105.
21. Arana. loc. cit. p. 480; Manrique,loc. cit. p. 84.
22. Arana. loc. cit. p. 480; Romero y Ñeco, loc. cit. p. 316.
23. "El Jibaro", ed. cit. pp. 99-108.
24. Romero y Ñeco, loc. cit. p. 316-317.
25. Hernández Aquino, Luis: "Cantos a Puerto Rico. Antología". San Juan (Inst. Cuit. Puert.) 1967, v. pp. 9-14. Assenyala com a data de naixement l'any 1827.

26. "El Gíbaro". loc. cit. pp.156-158 i 163.
27. Manrique, loc. cit. p. 84, pel que fa a Sáez. En el cas d'Afonso, v. l'estudi previ de Salvador Brau a l'edició del Gíbaro de 1884. (reproduïda a l'edició de 1992, v. pp. 30-31)
28. Coll y Toste, C. loc. cit. pp. 131-132.
29. Arana. S: "Prontuario..." p. 326.
30. Romero y Ñeco, loc. cit. pp. 240-241.
31. v. Hernández Aquino, L. loc. cit. pp. 15-33. v.t. Manrique, loc. cit. p. 144.
32. Romero y Ñeco, loc. cit. pp. 94-95.
33. Coll y Toste, loc. cit., pp. 1227-232. v.t. Manrique, p. 147.
34. Corchado, Manuel: "Las barricadas" Barcelona (Tip. Luis Fiol) 1870. 42 pp. v.t. Corchado, Manuel: "El Trabajo" Madrid, 1877. 16 pp. (cit. Manrique, loc. cit. pp. 154-155).
35. Guerra, Francisco: "Historia de la Medicina" Madrid (Norma) 1985, t. II. p. 805.
36. Ibid. II, p. 807.
37. Romero y Ñeco, loc. cit. diuen que va morir a Madrid el 19.11.1930. Arana en el Prontuario, loc. cit. p. 96. també. En altre lloc hem vist Nova York. v. Arana, S: "Las poesías del doctor Cayetano Coll y Toste" San Juan de Puerto Rico (s.i.) 1970. p. 27.